

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ ВПУ

Трансформація суспільних відносин в українському просторі змушує по-новому будувати своє життя практично всім верствам і групам населення, що визначає комплекс проблем різного характеру та сили дії. Серед цих нагальних питань (соціально-економічних, психологічних, соціотехнічних, культурологічних тощо) особливе місце посідає проблема професійної адаптації. Для молодих людей першочерговим завданням виступає не перебудова вже існуючих рис характеру, цінностей і установок, а формування нових, адекватних сучасним вимогам.

Результати соціологічних досліджень засвідчують, що в умовах ринкового середовища в молодих людей більш високі адаптивні можливості порівняно зі старшим поколінням. Пояснюється це тим, що молоді люди є більше індивідуалістами, ніж старші покоління, значно прагматичніші та раціональніші у своїх діях. З іншого боку, не завжди вони знаходять своє місце в житті. Серед найбільш нагальних проблем молоді, що існують сьогодні в Україні є безробіття, падіння рівня життя, житлова проблема, нерівність у розподілі суспільних благ. Проте молодь не витримує конкуренції з представниками старших вікових груп у таких галузях, як охорона здоров'я, освіта, культура, наука, зате проявляє значну активність у сфері підприємництва [2].

Освіта є відображенням культури певної епохи. Водночас існуюча система освіти багато в чому вибудувана на культурних домінантах минулого – раціональному погляді на світ, інтелектуалізмі, утилітарності. Пошук моделі освіти, адекватної сучасному типу культури та відповідно новому етапу розвитку цивілізації, становить найактуальнішу проблему сучасної педагогіки [54, с. 29].

Сьогодні потрібна особистість високої культури, здатна до життєдіяльності в умовах міжкультурної інтеграції. Реалізація цієї мети

зумовила в освітньому просторі актуалізацію культурних цінностей і способів взаємодії з ними. В основу цього процесу мають бути покладені культурологічні аспекти, оскільки саме вони є тим засобом, яке здатне найсильніше впливати на внутрішній світ людини, пробуджувати найкращі почуття, формувати її свідомість.

Гуманістична орієнтація суспільства має на меті втілення у практику освіти пріоритетів загальнолюдських цінностей, здобутків національної культури, світового культурно-педагогічного досвіду. На особливу увагу заслуговує посилення зв'язків між культурою й освітою, зростання ролі культурологічної підготовки майбутнього спеціаліста, згідно з якою акцент переноситься з традиційної настанови – засвоєння заданої кількості інформації – на розвиток культури мислення, почуттів, поведінки особистості [108, с. 71] та її професійних якостей у процесі здобуття й освоєння вибраної спеціальності.

Про взаємозалежність культури й освіти свідчить те, що завдання будь-якої освіти (загальної чи професійної) полягають у прилученні суб'єкта до культурних цінностей, а культура розвивається внаслідок освітніх процесів і при зміні поколінь зберігається як самовідтворююча система певних норм і зразків життя суспільства [110, с. 101].

Теоретичне обґрунтування культурологічної освіти ґрунтовно та багатоаспектно розглядають такі українські науковці: Г. Васянович, Г. Дегтярьова, І. Зязюн, Л. Руденко, О. Рудницька, а також російські філософи та педагоги: Г. Авансов, Л. Воронков, Г. Драч, Б. Єрасов, В. Межуєв, В. Розін, А. Філер, А. Шеманов та ін.

Завдання розділу полягає у розкритті сутності культурологічної освіти як цінної єдності в контексті культури, окресленні її ролі, завдань і мети у становленні та професійній адаптації особистості учня ВПУ.

Професійна адаптація як специфічний вид адаптивних процесів особистості є двовекторним процесом і розглядається в єдності активного та пасивного, продуктивного та репродуктивного, змінюваного та змінюючого.

Здійснений аналіз сучасних підходів вивчення сутності професійної адаптації особистості дозволяє стверджувати, що в більшості наукових досліджень щодо становлення фахівця різних сфер діяльності під професійною адаптацією особистості розуміють процес:

- повного освоєння професії, пристосування спеціаліста до фахового середовища, вимог, норм, цінностей майбутньої діяльності;
- становлення та збереження динамічної рівноваги в системі “людина – професійне середовище” (М. Дмитрієва);
- формування фахово-значущих якостей особистості, необхідних для успішного виконання професійної діяльності (Г. Качан, Л. Растова);
- оволодіння особистістю характерними рисами й умовами праці, що спостерігаються надалі в освоєнні професійними навичками, формуванні фахових якостей, необхідних для певної спеціальності (Н. Лукашевич, В. Шкурко);
- оволодіння всією сукупністю знань, умінь, навичок, необхідних для повного освоєння професії та виконання правил, до яких вона зобов’язує (М. Свірідов);
- взаємодії особистості та соціального середовища з метою досягнення таких відносин між ними, які забезпечують ефективність професійної діяльності (Н. Чайкіна) тощо [48, с. 93].

Аналізуючи означені підходи розуміння сутності поняття “професійна адаптація”, необхідно зазначити, що його термінологічне поле є досить широким.

Здатність до самостійного оволодіння новими знаннями та вміннями, поряд зі здібностями особистості до творчості, до продуктивної співпраці з іншими та спроможності до прийняття відповідальних рішень, констатує у своєму дослідженні М. Браморщик, належить до характеристик високорозвинених індивідуумів і визначає спроможність людини до соціальної адаптації. Остання, без сумніву, впливає на здатність особистості до професійної адаптації та визначає рівень цієї адаптації. Згідно з концепцією К. Роджерса, освіченим тепер можна вважати лише того, хто навчився вчитися,

а тому може адаптуватися до мінливих умов сучасного життя, у тому числі до змін у професійній сфері. До найсуттєвіших чинників успішної соціальної адаптації відносять емоційну стабільність і емоційний стан особистості, її вольову сферу, її самооцінку зі самосприйняттям і прийняттям інших, царину міжособистісних стосунків та особливості поведінкових стратегій, сформованість майбутнього образу особистості. Відповідно для професійної адаптації визначальними, окрім перелічених чинників, будуть ще й характер самосприйняття особистості з позицій майбутнього образу професіонала [22].

Так, професійна адаптація особистості ототожнюється і з процесом здобуття освіти, і з соціально-психологічним полем пристосування індивідуума, і з фаховою компетентністю фахівця. Цілком очевидним є те, що зміст освіти та структурних складових професійної адаптації учня ВПУ повинен відповідати культурному типові суспільства, його ціннісним системам і соціальним імперативам. Перед культурологічною освітою, водночас, постає проблема визначення того, який зміст має вкладатися у процес культурологізації професіонала, який тип суспільства буде відповідати соціокультурній ідентичності такої особистості.

Соціально-економічний і духовний розвиток нації й особистості зумовлюють цінності наукових знань, технологічного вдосконалення виробництва, професіоналізм конкретної людини [56] та сприяють адаптації індивідуума до певної фахової діяльності. Одним із визначних джерел становлення такого професіонала у ВПУ є культурологічна освіта.

Завдання культурологічної освіти, на думку сучасних філософів і педагогів, що займаються даною проблематикою, окреслюються культурологічними орієнтаціями, що формують культурологічні практики, які ґрунтуються на:

- установці прийняття (чужої культури, способу життя тощо);
- переконанні з метою самоорганізації (прояв гуманітарного та соціокультурного підходів, коли суб'єкт соціального впливу як об'єкт розглядає самого себе);

– розумінні з метою контрольованого впливу.

А. Шеманов зазначає: “якщо розглядати освіту як процес, у якому формується людина як суб’єкт соціальних і культурних змін, то в ній мають поєднуватись і здатність синтезу наукової об’єктивності та ціннісної особистісної суб’єктивності – це завдання природно було б адресувати культурології” [132, с. 37].

Багатовимірність поняття “культурологічна освіта”, відповідно до результатів аналізу, започаткована як у теорії, так і в педагогічній практиці. Російський дослідник проблем культурології В. Розін стверджує, що в теоретичному аспекті розширювальне тлумачення визначення “культурологічна освіта” – це результат традиції [107, с. 3].

На думку В. Межуєва, “Культура для просвітителів – синонім морального, естетичного, інтелектуального, у широкому змісті – раціонального удосконалення людини в ході її історичного розвитку. Це визначне пізнання й уявлення про порядок, зв’язаність і послідовність історичного процесу, передусім у духовній сфері. Поняття культури дає можливість “осягнути зміст і спрямованість людської історії в цілому”, виходячи з переконання, що саме європейська історія й є “найвищим досягненням духовного розвитку людини” [83, с. 8]. Зауважимо, що сьогодні окреслене трактування культури характеризує розуміння сутності та цілей “культурологічної освіти”, як сукупності духовно-моральної, художньо-естетичної та, зважаючи на реалії глобалізаційних процесів, поліетнічної освіти й виховання, водночас, сприяючи інтелектуально-емоційному розвитку індивідуальності, формуванню її світогляду, фахових якостей і становленню особистості професіонала у сфері діяльності.

Саме культурологічна підготовка має надолужити недоліки предметно-функціональної підготовки, “об’єктивного” характеру навчання, відходу від традицій гуманітарної освіти та створювати престиж і привабливість гуманної, культурно освіченої, творчо мислячої людини [44, с. 38].

Сучасне суспільство потребує вдосконалення, а це означає, що назріла необхідність надавати особливої уваги у вихованні майбутніх поколінь їх культурологічному розвитку, збагаченню духовності, естетизації усіх ланок навчально-виховного процесу. Зусилля педагогів, вихователів, майстрів виробничого навчання, викладачів закладів освіти усіх рівнів мають бути спрямовані на формування творчої особистості, яка б характеризувалася унікальністю, неповторністю, яскравими творчими рисами, високою інтелектуальністю й естетичною вихованістю. Усі ці якості особистість проявляє передусім у своїй професійній діяльності [109, с. 212].

Культурологічна освіта як наукова рефлексія уявлень про сутність культури та соціокультурні процеси загалом, насамперед, звернена до світоглядних потреб сучасної людини, оскільки вивчає варіантність, множинність форм її адаптації до оточуючого світу зі збереженням особливості існування – самореалізації особистості. Вона надає цілісне, принципово нове бачення взаємовідносин людини зі світом, сприяє формуванню в учнів ВПУ уявлень про загальнолюдські цінності та національні пріоритети, моделює їх поведінку в умовах сучасної глобалізації інформаційного простору.

Культурологічна освіта майбутнього фахівця покликана забезпечити досягнення ним, насамперед, культурного мислення, що утворюється співвіднесенням людини із соціальним і природним середовищем у межах певної національної чи історичної системи. Виходячи із зазначеного, провідним завданням культурологічної освіти виступатиме сприяння в усвідомленні учнями ВПУ того, що культурологія допомагає формуванню власної життєвої позиції, надає можливість стратегічного осмислення фахового становлення спеціалістів різних профілів та їх професійної адаптації.

Сучасні молоді люди мають бути готові здійснювати професійну діяльність у полікультурному світі. Із певністю можемо стверджувати, що культурологічна освіта повинна бути полікультурною по суті, розкривати множинність культурних систем, формувати досвід культуротворчої діяльності, спрямованої на визначення соціально-функціональної ролі майбутнього

фахівця та способів його входження в суспільну практику, пошуків культурно-детермінованих шляхів вирішення особистісних і професійних проблем. Результатом здійснення завдань культурологічної освіти є розвиток в учнів таких умінь:

- з урахуванням визначеного місця окремих соціокультурних елементів у культурному контексті інтегрувати власну діяльність у культурне оточення;
- при здійсненні виробничої чи соціальної діяльності мислити творчо, відчувати відповідальність за наслідки своєї діяльності та знайти гідне місце в колективі – бути водночас толерантним і цілеспрямованим;
- уміння та навички користуватися набутими культурологічними знаннями за умов безпосереднього здійснення професійного обов’язку.

Отже, при вивченні матеріалу з “Культурології” здійснюється процес формування здатності учнів поєднувати теоретичні та практичні культурологічні аспекти у процесі їх діяльності з урахуванням можливих наслідків для суспільства, які у подальшому допоможуть спеціалісту в розв’язанні конкретних професійних, індивідуальних і соціальних проблем.

У пошуках культурологічних моделей освіти науковці віддають перевагу таким, які не вели б до перевантаження навчальних планів і самих учасників навчального процесу. Замість упровадження нових дисциплін у змісті освіти пропонується трансформування навчальних предметів у світлі відображення характерного для них людського “виміру”. Орієнтація на становлення творчої особистості, засвоєння нею досвіду світової культури є наріжним каменем підходу, за яким зміст навчання вибудовується не за логікою предмета, а у процесі становлення культурної свідомості, у прямій відповідності до вікових характеристик, психофізичних та інтелектуальних можливостей вихованця. Весь комплекс навчальних дисциплін у такій моделі освіти спрямований на забезпечення принципу цілісної картини світу та людини в ньому, ґрунтуючись на світовій культурі [45, с. 216].

Завдання формування особистості майбутнього фахівця обов’язково передбачає її культурне становлення. Характерними рисами якої є високий

професіоналізм, інтелігентність, соціальна зрілість тощо. Втілення у життя таких якостей здійснюється у процесі всебічної діяльності особистості – навчанні, спілкуванні, діяльності.

Згідно з ідеями синергетики в розвитку культури особливу роль відіграють внутрішні несилові взаємодії, які ґрунтуються на кооперативних ефектах. Завдяки їм система культури може переходити від одного стану до іншого, породжуючи нові структури у процесі своєї еволюції. Оскільки вона завжди функціонує в єдиному полі життя, культура суспільства неминуче входить у культуру особистості та перетворюється на інтегральний фактор соціалізації людини. З огляду на це особистісну культуру можна визначити як індивідуальну форму виявлення результатів культурного впливу суспільства на людину, як наслідок опанування нею культурних цінностей, що є характеристикою освіченості індивіда.

Втім, поняття культури особистості не зводиться до суми її знань, переконань, здібностей, хоча вони тісно пов'язані між собою та є характеристиками культурного розвитку людини. Особистісна культура – це узагальнена ознака змістового наповнення життєдіяльності суб'єкта, стилю та способу його життя. Її компоненти утворюють системно сформовані ціннісні якості, які реалізуються в діяльності, в яких результати суспільної культури виявляються як особистісні досягнення [110, с. 101-102]. Як зауважує І. Зязюн, особистісна культура є єдиним процесом нагромадження знань, досвіду та якісної реалізації їх у діяльності та поведінці [55, с. 11].

Глобальною метою особистісно зорієнтованої освіти культурологічного типу є людина культури. Вибір такої мети передбачає визначення такого образу культури, який потрібно брати за взірець, проектуючи особистісно зорієнтоване виховання та навчання. В образі “людина культури” необхідно реалізувати актуальні потреби світового співтовариства в людині, яка орієнтується на співробітництво та не властиві їй деструктивні дії. Це означає втілення в навчальному та виховному процесах таких ідей:

– *людини культури – вільної особистості*, здатної до самовизначення у культурі, з притаманними їй якостями громадянина; внаслідок цього завданням педагогів і вихователів є виховання в молоді таких якостей, як високий рівень громадянської самосвідомості, самодисципліни, незалежності суджень, здатності орієнтуватися у світі духовних цінностей, відповідальності за свої вчинки, здійснення вільного вибору свого життєвого шляху, потреби в особистісному та професійному зростанні;

– *людини культури – духовної особистості*, здатної до виховання та самовиховання духовних потреб, зокрема в пізнанні, рефлексії, красі, спілкуванні, в пошуку сенсу життя, щастя, у прагненні до ідеалу; виховання духовної особистості передбачає орієнтацію систем виховання на загальнолюдські цінності, світову та національну культуру, філософію, етику, естетику, людинознавство; виховання духовності є основою розвитку творчої індивідуальності особистості;

– *людини культури – творчої особистості*, яка прагне до самоствердження в усіх сферах життєдіяльності: у навчанні, побуті, дозвіллі; педагогічні акценти виховання особистості повинні орієнтуватися на розвиток таких властивостей індивідуума, як потреба в перетворювальній діяльності, поєднання аналітичного й інтуїтивного мислення, здібність і прагнення до життєвотворчості;

– *людини культури – адаптивної особистості*, здатної до життя в певному культурному просторі, життя в умовах діалогу культур, ринкової економіки тощо; адаптація до таких умов потребує різноманітних глибоких знань, навичок спілкування, об'єктивної самооцінки; людині культури притаманний естетичний смак, витончені манери, розуміння краси та гармонії, бережливе ставлення до фізичного та психічного здоров'я, спроможність обладнати власне житло, вести господарство, примножувати благополуччя сім'ї та країни [54, с. 34-35].

Таким чином, *людина культури* – це така особистість, яка здатна з максимальною ефективністю реалізувати свої індивідуальні здібності й

інтелектуальні та моральні можливості. Їй притаманна потреба до самоствердження та творчої самореалізації як у житті, так і у професійній діяльності. Розглядаючи людину культури як гармонійну єдність інтелектуальної й емоційно-почуттєвої сфер свідомості, у змісті культурологічної освіти виділимо вирішальний етап становлення майбутнього фахівця, ґрунтуючись на здобутках національної культури.

Національна культура учнівської молоді – невід’ємний і важливий компонент загальної гуманітарної культури особистості майбутнього спеціаліста-громадянина. Отже, її формування не може розглядатися поза контекстом об’єктивних суспільно-інтеграційних процесів становлення особистості як суб’єкта загальнокультурного розвитку. В іншому випадку, тобто при ігноруванні чи недооцінці принципу контекстності процесів національної та загальнокультурної інтеграції індивідуума, формування національної культури може позбавити людину необхідних гуманітарних орієнтирів і призвести до прямо протилежних наслідків – небезпечної соціально-ціннісної дезінтеграції.

Поняття національної культури є, перш за все, світоглядною категорією, розуміння себе у світі та світу в собі відбувається, як відомо, через поступове самоусвідомлення та самоототожнення людиною себе з певними соціальними інституціями. Низка соціальних інституцій (сім’я, оточення, етнос, громадянство, людство) та їх послідовність визначають характер і повноцінність формування світогляду особистості.

Формування кваліфікованої та свідомої національної культури учнівської молоді повинно враховувати дві неодмінні умови: когнітивну та ціннісно-орієнтаційну. Перша – когнітивна або пізнавальна – складова національної культури передбачає засвоєння досить значної суми систематизованих знань про історичну самобутність, культурні традиції, духовні надбання українського народу, а також досвід культури міжнаціональних взаємин. Другий – ціннісно-орієнтаційний – компонент є процесом і результатом певного світоглядного пошуку ціннісних орієнтирів, які

відображають систему переконань особистості, її ставлення до національних цінностей [118, с. 197-198].

У зв'язку з цим становлення освітянської галузі, що поєднує в собі фундаментальну загальнонаукову та спеціальну підготовку з духовним, художньо-естетичним і моральним, громадянським розвитком особистості, а також перехід на нові організаційні та методичні принципи викладання предметів соціально-політичного та гуманітарного напрямку зумовлюють необхідність принципової зміни місця та ролі культурологічної освіти в системі професійної освіти.

Донедавна ця робота була спрямована на підготовку функціонально зорієнтованого фахівця, світогляд якого формувався суспільними дисциплінами, що були жорстко прив'язані до ідеологічних і методологічних пріоритетів політичних цінностей. Такий стан справ відповідав суспільній моделі, в якій людина розглядалася як трудівник, що, насамперед, готовий до покірного виконання вказівок централізованої державної системи управління всім життям суспільства. Виконавчий послух у таких умовах домінував над усіма іншими здібностями особистості та часто їх пригнічував. Як наслідок, професійна освіта за своїми творчими вимірами не відповідала потребам сучасного суспільного розвитку, коли його головною умовою на нинішньому етапі стають творчі, культурно-духовні здібності особистості. Сучасні уявлення про цілі та завдання професійної освіти ґрунтуються на розумінні необхідності забезпечення широкої демократизації та гуманітаризації цього процесу, що дають молоді можливість засвоювати досягнення світової та вітчизняної культур, вільно визначати свої світоглядні позиції, обирати духовні цінності та розвивати творчо-фахові здібності.

Вирішення проблеми істинної демократизації життя, зростання матеріальної та духовної культури, моральності, розвитку особистості, реалізації творчого потенціалу людей, подолання їхньої культурної обмеженості, а часом і звичайного невігластва, прищеплення навичок справжнього спілкування, відповідального ставлення до праці, зрілої

екологічної свідомості – всього цього неможливо досягти, знаходячись поза руслом загальнолюдської культури, світового цивілізаційного процесу.

Проте засвоєння найвищих досягнень світової культури не може спиратися лише на механічне запам'ятовування найбільш яскравих сторінок у її історії, а вимагає глибокого та всебічного їх осмислення, ось чому вже з самого початку зародження професійної філософії у Стародавній Греції виникають теорії та концепції дослідження феномена культури. Утвердження християнства з його лінійним підходом до осмислення людської історії стало важливим методологічним базисом для виникнення сучасних розвинених культурологічних концепцій, вивчення найбільш відомих із яких передбачається в культурологічній освіті. Така освіта запроваджується з метою підготувати молодь до особистісної орієнтації в сучасному світі, осмислення сукупності культурних досягнень людського суспільства, формування певних навичок спілкування з представниками різних національних культур, що є важливою передумовою в подоланні ксенофобських та етноцентричних тенденцій, які провокують конфлікти та непорозуміння серед людей, що виховувались у контексті різних етнокультур [73].

Таким чином, метою культурологічної підготовки учнів ВПУ є професійний розвиток особистості, що онтогенетично означає зростання та підвищення професійних потреб, філогенетично – підвищення рівня організації та культури.

1. Адаптивні можливості молоді до умов ринкового середовища. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 23.03.2009: <www.health.gov.ua>. – Загол. з екрану. – мова укр.

2. Дегтярьова Г. С. Про системотворчий підхід у культурологічній підготовці спеціаліста // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999. – № 3. – С. 36-43.

3. Дегтярьова Г., Васянович Г., Клос Є. Дидактичні аспекти культурологічної підготовки спеціаліста у вищій школі // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – № 5. – С. 214-222.

4. Дружилов С. А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2002. – 242 с.

5. *Зязюн І. А.* Естетичні засади розвитку особистості // Мистецтво у розвитку особистості: Монографія / За ред., передмова та післямова *Н. Г. Ничкало*. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 14-36.
6. *Зязюн І. А.* Культура в контексті політики освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1997. – № 3-4. – Ч. 1. – С. 5-12.
7. *Зязюн І. А.* Профессиональное развитие личности в контексте культурных ценностей // Проблемы постсекундарного профессионального образования / Клуб профессионального образования стран Центральной и Восточной Европы. – К.: Вища школа, 1998. – С. 130-136.
8. Культурологія як наука та навчальна дисципліна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 02.04.2009: <[http:// sitebeta.Ksu.ks.ua](http://sitebeta.Ksu.ks.ua)>. – Загол. з екрану. – мова укр.
9. *Межуев В. М.* Культурология как наука // Вопросы философии. – 1997. – № 2. – С. 8-14.
10. *Розин В. М.* Формирование, современные проблемы и методологический идеал культурологии // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения: Научно-информационный сборник. – Вып. 5. – М.: РГБ, 2000. – С. 3-25.
11. *Руденко Л. А.* Роль української філософської та культурологічної думки в розвитку національної ідеї // Товариство “Рідна школа”: історія та сучасність: Наук. альм. Ч. 4 / Упоряд.і наук ред. *Д. Герцюк, П. Сікорський*. – Львів, 2007. – С. 71-80.
12. *Руденко Л. А.* Формування особистості: естетико-культурологічний аспект // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999. – № 3. – С. 211-218.
13. *Рудницька О. П.* Мистецтво у розвитку культури студентів // Педагогічний процес: теорія і практика. – К.: “ЕКМО”, 2003. – С. 101-109.
14. *Ткаченко А. В.* Формування національної культури студентів в контексті вікового розвитку особистості // Формування національної культури молоді засобами народного мистецтва у контексті творчої спадщини *В. М. Верховинця*: Збірник наукових праць. – Полтава: Видання Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, 1999. – С. 197-201.
15. *Шеманов А. Ю.* Проблема единства культурологии: с позиции философа // Философские науки. – 2000. – № 1. – С. 32-38.